

НАРОДНЕ ПЕСМЕ У СРПСКИМ РУКОПИСНИМ ПЕСМАРИЦАМА XVIII И XIX ВЕКА

Од првих деценија XVIII столећа до седамдесетих година XIX, у географском и културном простору који омеђава јурисдикција Карловачке митрополије (који се означава различитим терминима као што су: угарски Срби, Срби северно од Саве и Дунава и сл.) састављање и поседовање рукописних песмарица било је обичај и мода, али пре свега начин чувања и преношења песама. Од оног времена када је Тихомир Остојић, који је први увео песмарице у књижевну историју, написао:

У животу народа има једно доба песмарица, као и у животу човеку. Али то доба у животу православних Срба треба да се открије. Оно је исто тако тамно као и доба наше преисторије. Морало се копати док се дошло до посавских и подунавских сојеница. И преисторијски споменици наше књижевности су негде затрпани. И њих треба ископати у старим библиотекама, прашним таванима и забаченим архивима (ОСТОЈИЋ 1910: 145)

познавање песмарица знатно је узнапредовало, као и знање о „поезији песмарица“. За поетска дела која је Т. Остојић означавао као „поезију песмарица“ усталио се термин „грађанско песништво“, а о феномену који се њиме означава постоји обимна литература.¹

Да у рукописним поетским зборницима има и народних песама знало се од времена када је и започето научно тумачење песмарица. Илији Огњановићу, који је својим написом о песмама које су се „левале пре сто година“ заправо скренуо пажњу многих на рукописну песмарицу Аврама Милетића (ОГЊАНОВИЋ 1883), пре свих пажњу Тихомира Остојића, припадају и прве заслуге за упозорења на народне песме у овој збирци. Он се прикључио, заправо, полемици која се заподела око питања о првим почецима сакупљања српских народних песама. Спореди се са Димитријем Руварцем, који се залагао за признавање заслуга Саве Текелије за овај посао (РУВАРАЦ 1887), Андра Гавриловић подсетио је на интересовање

¹ За проучавање српског „грађанског песништва“ незаобилазни су следећи радови: ЕР; ОСТОЈИЋ, ЋОРОВИЋ 1926; ЛЕСКОВАЦ 1949; МАРИНКОВИЋ 1966; ПАВИЋ 1970; ПАВИЋ 1979; ПАВИЋ 1983; У књизи Б. Маринковића (I, 11–95), најпотпунијем и најбољем издању ове врсте поезије подробно је наведена и коментарисана литература о „грађанском песништву“ објављена до 1966. године. Попис важнијих новијих радова налази се у раду М. Клеут (КЛЕУТ 1991), из кога су неки мањи одломци преузети за овај рад.

Копитарово и бискупа Врховца за народне песме, те саопштио и једно писмо Исидора Путника из 1801. године, у коме он обавештава свога коресподента (то је највероватније Михаило Витковић) да му шаље једну песму, „коју је пређе чуо ... от једног старца певати“ (ГАВРИЛОВИЋ 1900). То је био повод И. Огњановићу да поново подсети на *Песмарицу Аврама Милетића*. У сасвим кратком осврту навео је почетне стихове неких (не свих) „женских“ народних песама овог рукописа и поменуо јуначке народне песме „о Мусићу Стевану, о војводи Момчилу, о кнезу Лазару и цару Мурату на Косову, о младом Продановићу, о Озији граду“, да би на крају закључио:

Ова Милетићева песмарица, дакле, у којој су ове народне женске и јуначке песме побележене, писана је пре него што се родио Вук Караџић (1787), пре него што је Исидор Путник забележио ону народну песму од онога старца (1801), пре него што је Текелија донео ону збирку руских народних песама (1811) и пре него што су се Копитар и Мушички за ову ствар заузели (око 1814). Песмарица је писана 1778–1780 (ОГЊАНОВИЋ 1900).

Књига коју је конципирао и за њу грађу прикупио Т. Остојић, а приредио је за штампање и снабдео предговором Владимир Ћоровић, задуго је била основни извор за проучавање „поезије песмарица“. Текстови неких народних песама из рукописних песмарица које су биле познате у то време објављени су у посебном делу књиге, под насловом „Народне и народске песме из песмарица XVIII века“ (ОСТОЈИЋ, ЋОРОВИЋ 1926: 138–157). У предговору В. Ћоровића мало је речи о овој скупини песама; оне су овде споменуте само да би се истакнуло да „неке од ових песама још живе у народу“, док су „уметне“ заборављене (ОСТОЈИЋ, ЋОРОВИЋ 1926: XIII–XVII).

Написи И. Огњановића и Т. Остојића (ови потоњи са пуном свешћу о књижевноисторијском значају рукописних песмарица)² донели су прва сазнања о постојању једне ране, предвуковске традиције у записивању народних песама; књига *Српска грађанска лирика XVIII века* Т. Остојића и В. Ћоровића учинила је доступним ране записе неких народних песама, углавном из *Песмарице Аврама Милетића*, али однос ових записивача и љубитеља народних песама према Вуку Караџићу био је помињан само с обзиром на хронологију записивања и ни у ком другом смислу, чак ни као потреба да се изучи начин бележења песама у XVIII веку, и то је трајало врло дуго. Помињући Вука Караџића, а не улазећи у битну разлику између односа скромних и анонимних писара и највећег сакупљача народних песама, у разлику између записивања „ради свога разговора“ и системат-

² О Остојићевом изучавању „грађанског песништва“ вид. ЛЕСКОВАЦ 1949: 58; МАРИНКОВИЋ 1966: I, 33-61; КЛЕУТ 19916.

ског, осмишљеног сакупљања и објављивања народних песама (битну са становишта рецепције народне књижевности, са становишта свесног, програмског прихватања народне књижевности као „пуноправног“ поетског исказа), И. Огњановић само је устврдио да је бележења народних песама било и раније.

Разлога да се питање Вуковог односа према рукописним песмарицама и песмама у њима записиваним постави било је, међутим, више, почевши од оног сасвим материјалног и позитивистички уочљивог: Вук је у своме власништву имао неколико оваквих зборника поезије. *Песмарица Аврама Милетића* није му била позната, али се у његовој оставштини нашло неколико других рукописних књижица ове врсте, од којих посебно треба најпре поменути *Песмарицу Јована Николића* (1780–1783), незнатно млађу од Милетићеве, па *Песмарицу Василија Јовановића*, због релативно великог броја забележених песама.³

Ни из *Песмарице Јована Николића* ни из осталих које је имао Вук народне песме није објављивао (са изузетком песме *Срби у Донаверту*), а мотивима и разлозима за овакав поступак није се тешко доислити јер они проистичу из целокупне његове реформаторске концепције (МАТИЋ 1934). У избору и припреми песама за публикавање Вук се уопште врло мало користио оним што је добијао од других (само онда када је то било неопходно са становишта целине његове збирке, или само онда када је неки запис одговарао његовом поимању добре песме); трудио се да нужне сараднике упуту у свој начин рада, а имао је више разлога, ван сумње, да буде незадовољан начином на који су записивали народне песме састављачи рукописних песмарица који су му били (непризнати) претходници. Све те старе песмарице потичу из крајева у којима се „говори српски тако ружно и покварено“ (речи су Вукове) и све, у мањој или већој мери, имају обележја оног књижевног језика против кога се Вук бескомпромисно борио, а графија је њихова она коју је оспоравао. Укус састављача рукописних песмарица, испољен у избору песама из усмене традиције, Вук није могао ценити – то јасно показују његови избори песама за објављивање, а још би се јасније могло показати поређењем фонда народних песама из рукописних песмарица са Вуковим избором.⁴ Свим тим разлозима, преважним за целину Вукове језичке и правописне реформе и за његове књижевне назоре, прикључује се и то што неке од песама из рукописних песмарица није никако могао сматрати подобним за штампање, јер су припадале оној врсти коју је Вук назвао „особитим песмама и поскочицама“, односно биле су еротске. Речју, хоризонт очекивања у рецепцији усменокњижевних тво-

³ Подаци о рукописним песмарицама које се овде помињу налазе се у тексту *О изворима* у књизи КЛЕУТ 1995: 349–365.

⁴ Већи део народних и народских песама које су се налазиле у оним песмарицама које су биле у власништву Вука Караџића публикован је у СНП_р I–V.

ревина нашег највећег и најплоднијег сакупљача и анонимних љубитеља стихова који су своју наклоност испољавали састављањем рукописних песмарица био је битно различит, као што се суштински разликовало и све друго што је од утицаја на целину сакупљачких резултата (територија на којој су песме сакупљане и у вези са њом тип усмене културе, интенције сакупљача и у вези са њима избор песама и начин њиховог прибављања, однос према казивачима и певачима).

Вуково неповерење према језику, графички а понекад и врсти песама нарочито су – до одбојности и потпуног прећуткивања ових рукописа – морале учвршћивати песме са очитим, углавном неукусним и нелепим интервенцијама записивача у изворни текст народне песме и оне творевине које су настале као неуспеле имитације народних песама. Вук је такве записе без великог труда препознавао, а бавити се њиховом редакцијом и селекцијом, када постоји жива поетска усмена традиција, коју само треба пронаћи у извођењу најбољих певача и казивача, морало му се чинити узалудним и непотребним послом. Овај став у погледу песама сасвим је јасно дефинисао у Предговору *Народним српским приповјеткама* (1821):

Пјесме, загонетке, и приповијести, то је готово народно књижевство, коме ништа више не треба, него га вјерно, чисто и непокварено скупити... (СНП_п : 15).

У многом погледу то је и било тако. Врло развијена усмена поетска традиција у првој половини XIX века пружала је такво обиље, лепоту и разноликост какву песмарице нису садржавале. Рукописне песмарице очитовале су одређен однос према усменој песми који није био једнак, ни сличан, Вуковом; на основу бележења у њима није било могуће изградити онакав однос према прикупљању и издавању народних песама какав је изградио Вук. Ипак, нити је Вуково познавање рукописних песмарица било без икаквог трага у његовом раду, нити је потпуно прећуткивање њиховог постојања било без икаквих последица по познавање територијалне и временске распрострањености усменог стварања.

У обимној литератури која се бави почецима Вуковог сакупљања народних песама уочено је да је познавање и састављање песмарица било од значаја у настанку првих збирки чувеног сакупљача, као и да су рукописне песмарице утицале на наслов, облик и садржину *Мале простонародње славено-србске пјеснарице* (1814) и *Народне србске пјеснарице* (1815). Све досад истражено указује на то да – упркос несумњивим подстицајима које су пружале рукописне песмарице и утицајима које је српско грађанско песништво имало на Вука Караџића, у почецима његовог бављења народним песмама нарочито – из ове старије традиције Вук није преузимао записе нити се на њу позивао у одбрани од оних који су му замерали што

„слепачке пјесне издаје“. Предности оваквог става вишеструке су (и управо наглашене), недостатак је један и није сасвим без значаја – изгубљена је историјска перспектива у бележењу и рецепцији усменотрадицијских поетских творевина. Постојања извесног континуитета између сопственог записивања и издавања народних песама и труда анонимних састављача рукописних зборника, односно постојања спремности у српском грађанском сталежу да се прихвате народне песме (неке, а не све) он је био свестан. Ту свест јасно је изразио у последњим ставовима *Предисловија Малој прстонародњој славено-сербској пјеснарици*:

Овде, осим љубовни и њежни пјесана, које се женским гласом певају, имају неке, особито на крају, које се мужевственим, познатим сербским гласом, уз гусле певају; и које у себи као неке повјести садржавају. Овакови пјесана ја би’ могао и више овде додати, али се бојим да и ово не буде много; и да ми какав од нове моде Сербљин не рекне: Гле шта је овоме пало на ум те слепачке пјесне издаје (СДВК I: 44).

Вуку је, очито, било јасно да су Срби „од нове моде“ и од раније прихватили „љубовне и њежне пјесне“ јер су рукописне песмарице управо таквих пуне. На самом почетку свога рада наговестио је разлику између сопственог односа према народном песништву и онога који је карактерисао рецепцију грађанског сталежа његовог времена, тј. онога што му је претходило; оно што је Вук касније учинио у сакупљању и издавању народних песама, похвале које су тај посао пратиле – све то га је више удаљавало од песмарица, те је било и све мање разлога да их спомиње. Синкретизам урбаног и руралног односа према поезији, који је остварен у рукописним изборима, није био циљ коме је реформатор тежио.

Научна рецепција грађанског песништва, којој је темељ постављен књигом *Српска грађанска поезија XVIII века* Т. Остојића и В. Ћоровића (ОСТОЈИЋ, ЋОРОВИЋ 1926) и студијама Т. Остојића (ОСТОЈИЋ 1910), настављена је у пуном смислу знаменитом књигом Б. Маринковића *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа* (МАРИНКОВИЋ 1966), дакле са прекидом од четири деценије. У том периоду написано је доста радова о грађанском песништву; претежан њихов део односио се на утврђивање књижевноисторијске позиције овог феномена и био првенствено заокупљен питањима анонимних стваралаца чије су се творевине чувале у рукописним песмарицама, а из опсега појма „грађанско песништво“ потискивана је категорија народних песама, односно из целовитог фонда „поезије песмарица“ (по означавању Т. Остојића) искључене су „народне и народске песме“. Рукописне песмарице нису коришћене као извор за пручавање усмене поетске традиције, вероватно и због тога што је само незнатан део записа био приступачан, или разлоге, свакако, треба

тражити и у претежно „невуковској“ рецепцији народне књижевности коју су испољавали састављачи рукописних песмарица.

В. Латковић сврставао је грађанско песништво међу појаве које је означио термином „прелазне форме од усмене ка писаној књижевности“, истичући начин преношења (усмено, певањем), варијативност и колективност као заједничке карактеристике два поетска феномена (ЛАТКОВИЋ 1967: 37).

Необично је што се управо 1964. године, која је сва протичала у знаку јубилеја Вука Караџића (и у којој је било и неумереног и некритичног писања, и тежње да се знаменитом реформатору српске књижевности припишу сви почeci), почело другачије гледати на свеколику предвуковску традицију у сакупљању народних песама, и у том контексту и на записе народних песама у рукописним песмарицама. Појавила се те године књига М. Пантића *Народне песме у записима XV–XVIII века*, у чијем надахнутом предговору, између осталог, пише:

...Дакле, сасвим је друкчији био однос тих двеју књижевности но што смо га замишљали некада: наместо два паралелна тока, који иду независно један од другога, сада смо све више склони да у нашој књижевности прошлих векова видимо један и исти ток, у коме, истина, има посебних жица и струјања, али које се, у крајњој линији, и на коначном циљу, ипак све здружује уједно. Али да у нашим закључивањима дођемо дотле, требало је да се ослободимо најпре оне колико удобне, толико и опасне навике да о народној песми просуђујемо искључиво на основу Вукове збирке и да њене одлике и њене специфичности дефинишемо једино према песмама које је забележио Вук (ПАНТИЋ 1964: 13).

Строги антологијски избор записа насталих у распону од четири века условио је релативно малу заступљеност народних песама из рукописних песмарица XVIII века са територије коју су настањивали панонски Срби и потпуно одсуство песама записаних после појаве Вука Караџића. У књизи М. Пантића публиковано је укупно осам записа ове врсте, највише из *Песмарице Аврама Милетића* (шест) и по једна из *Песмарице Јакова Илијина* и *Песмарице Василија Јовановића* (ПАНТИЋ 1964: 209–216, 253–259).

У својој студији о епским песмама из *Песмарице Аврама Милетића* В. Недић објавио је сва четири записа из најпознатијег зборника грађанског песништва, писао о начину и околностима њиховог бележења, и указао на континуитет у развоју усмене традиције који се може пратити на основу старијих записа (НЕДИЋ 1964).

У књизи Б. Маринковића *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа* публикован је досад најобимнији фонд „поезије песмарица“. У њој су без посебног наслова, као посебна група, публиковане народне песме и оне које су настале опонашањем тематске, стилске и

версификацијске структуре усменог песништва у записима насталим до 1817. године (МАРИНКОВИЋ II 1966: 147–230. Усвојивши у погледу односа према народним и народским песмама решење исто као у књизи Т. Остојића и В. Ћоровића, али на богатијем фонду рукописних песмарица, публиковањем ових текстова и утврђивањем њихових варијанти, Б. Маринковић предочио је један вид предвуковске традиције у записивању народних песама и пружио обимну грађу за њено поређење са доцнијим бележењима.

Изучавање записа народних песама у српским рукописним зборницима грађанског песништва XVIII и XIX столећа које је уследило било је повезано са изучавањем Вуковог сакупљања народних песама и приређивањем критичких издања његових збирки. У замашном и значајном подухвату *Српске народне песме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића I–V* објављен је већи број песама из рукописних песмарица које су се нашле у Вуковом власништву, а као одвојене целине оне из зборника Јована Николића, Јована Алексијевића, Василија Јовановића, Љубомира Касапиновића и непознатих сакупљача (СНП_р I: 388–415). Тиме је пружен увид у релативно велики број записа песама, али би се овом решењу могле ставити и одређене замерке, оне које је наговестио М. Пантић у предговору својој књизи истакавши да објављивање песама које припадају предвуковској традицији записивања није „водио жеља да се помоћу овако сакупљених записа растаче и круни, па чак ни да се на један други начин поставља вредност и значај Вуковог дела“ (ПАНТИЋ 1966: 7). Стављањем у исти ред записа које је сачинио Вук Караџић и оних који припадају његовим савременицима са онима који су настали у XVIII веку „растакане“ се није могло сасвим избегнути.

У критичком издању *Сабраних дела Вука Караџића*, у напоменама и објашњењима уз песме, публиковани су варијантни записи из песмарица Теодора Добрашевића, Аврама Милетића, Јована Николића, Георгија Антовића, Јакова Илијина, Тимотија Недељковића, Василија Јовановића и анонимних зборника из Вукове заоставштине (СДВК I: 393–396, 398–406, 416–417, 419–423, 426–427, 430–436; СНП I: 676, 679, 685, 687, 690–691, 694, 701–703, 705–706, 712, 715, 727, 729; СНП II: 580–588). Избором песама из рукописа који су сви настали у XVIII и првим деценијама XIX века редактори овог издања пружили су увид у рад Вукових претходника у записивању народних песама, тачније у варијантне записе предвуковске традиције.

О узајамном утицају народне и грађанске лирике писала је Р. Пешић, превазилазећи својим приступом мишљење да су ова два поетска феномена јасно разграничена:

Код утицаја народне лирике на грађанску осећа се да постоје три фазе. У првој народна песма живи у грађанском амбијенту скоро неизмењена,

управо, измењена мало, али већ карактеристичним променама. У другом моменту имамо песму на средини између народне и грађанске, са толико истакнутим елементима и једне и друге да је тешко одредити којој врсти припада. У трећем виду већ постоји права грађанска песма квалитетски нова у односу на народну песму, али са извесним елементима народне поезије, којој служи као нека врста поетско-изражајног фонда. Те фазе не можемо сматрати временски разграниченим, нити временским редоследом повезане. Оне су могле постојати у истом или временски малом размаку, али су зависиле од степена развоја друштвене средине песника (ПЕШИЋ 1977: 551–561).

Врло исцрпан преглед записивања народних и њима сличних песама у рукописним песмарицама дао је М. Пантић у одељку о народној књижевности у XVIII столећу у *Историји српског народа* (ПАНТИЋ 1986).

Упоредо са оживљеним занимањем за грађанско песништво у новије време појавио се и један број студија у којима се расправља о народним песмама у српским рукописним песмарицама XVIII и XIX века.⁵ Ови се радови махом баве идентификацијом народних песама у старим зборницима, утврђивањем времена и места настанка записа, природом овог вида занимања за усмену традицију и интерпретацијом поетских облика, у најширем смислу, утврђивањем односа између народног и грађанског песништва.

*
* *

Српске рукописне песмарице XVIII и XIX века јављају се у контексту сличних појава у европским књижевностима, посебно онима са којима су Срби у Аустроугарској монархији били у непосредном контакту, те видом рецепције поезије и делимично фондом уписиваних песама показују и јасне утицаје страних књижевности. Истовремено, по времену у коме су се јавиле и по начину посредовања поетских облика, као и по језичкој реализацији, песништво рукописних песмарица чини део српске књижевне баштине.

⁵ КЛЕУТ 1982; КАРАНОВИЋ, 1983; КЛЕУТ 1983; КАРАНОВИЋ 1984; КАРАНОВИЋ, КЛЕУТ 1984; РЕЂЕП 1985; КАРАНОВИЋ, 1987; КЛЕУТ 1987а; КЛЕУТ 1987б; РЕЂЕП 1987; ДАМЈАНОВ 1987; КАРАНОВИЋ 1988; КЛЕУТ 1990; СТЕФАНОВИЋ 1992. Аутори овде побројаних радова сарадници су Института за југословенске књижевности Филозофског факултета у Новом Саду (сада Одсек за српску књижевност) и били су једно време окупљени око пројекта „Народна и уметничка поезија у српским рукописним песмарицама XVIII и XIX века“. Неки од овде наведених радова публиковани су у зборнику БЕКИЋ, ДАМЈАНОВ 1998.